

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

А. А. Непомнящий

**ИСТОРИЯ И ЭТНОГРАФИЯ НАРОДОВ КРЫМА:
БИБЛИОГРАФИЯ И АРХИВЫ
(КОНЕЦ XVIII — НАЧАЛО XX ВЕКА)**

Симферополь. — Доля. — 2001. — 816 с.

У багатогранній історико-культурній спадщині України яскравими фарбами грають особливості історичного і етнографічного розвитку її мультикультурних областей, першою з яких, безумовно, можна назвати Автономну Республіку Крим. Колоритне історичне минуле півострова, переплетення тут культур численних народів викликає інтерес до їх всебічного вивчення. У зв'язку з цим поява нового науково-довідкового видання “История и этнография народов Крыма: Библиография и архивы (конец XVIII — начало XX века)” стало важливою віхою в історико-краєзнавчих і бібліографічних дослідженнях. Автором є доцент кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського Андрій Анатолійович Непомнящий — один з визнаних авторитетів українського бібліографознавства. Відповідальний редактор цього науково-довідкового видання з історії України — відомий фахівець у галузі архівознавства та бібліографознавства доктор історичних наук, професор, директор Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського — Любов Андріївна Дубровіна.

Видання складається з двох частин. У першій А. А. Непомнящим подано ґрунтовний нарис історії бібліографії кримознавства, відтворено докладний історичний нарис розвитку форм і методів кримської бібліографії. Повернено із забуття імена подвижників бібліографії (М. М. Вакуловського, П. А. Двойченка, Л. К. Кречинського, О. І. Полканова, М. Г. Попруженка, Д. С. Спірідонова). Дана об'єктивна оцінка бібліографічній спадщині корифеїв кримознавства (Г. М. Геннаді, Ю. Ю. Гопштейна, А. І. Маркевича, В. В. Симоновського). Проведена класифікація всіх кримознавчих бібліографічних покажчиків. Уперше автор проаналізував виявлений більш ніж у 20 архівах України та Російської Федерації унікальний рукописний бібліографічний матеріал у вигляді картотечних зібрань (В. В. Данилевського, М. В. Довнара-Запольського, Н. П. Кондакова, К. К. Косцюшка-Валюжинича, М. І. Репникова, В. Д. Смірнова) і бібліографічних списків (М. І. Веселовського, П. А. Двойченка, А. С. Ішкова і ін.). Тим самим А. А. Непомнящий залучив до наукового обігу переважно невідомий довідковий матеріал, що дало можливість йому значно розширити списки праць істориків-кримознавців.

Друга частина праці — науково-довідкова. Її основу становить абетковий покажчик кримознавчих досліджень у галузі історії і етнографії, який налічує 10616 бібліографічних записів. Головним критерієм відбору публікацій стала наявність у них інформації, пов'язаної з історією та етнографією кримських етносів. У довідник увійшли всі виявлені автором до-

слідження європейськими мовами. У зв'язку з наявністю значної кількості російських і західноєвропейських публікацій, пов'язаних із Східною (Кримською) війною 1853—1856 рр., у покажчик включені лише ті з них, де дістала відображення заявлена в назві видання проблема. При підготовці покажчика А. А. Непомнящий здійснив переперевірку “de visu” всіх бібліографічних записів. Важливо зазначити, що “de visu” були переглянуті всі періодичні видання, що виходили в Криму з 1838 по 1920 рр. Автор включив до переліку кримознавчих праць і виявлену інформацію про дослідників Криму (до 1920 р.), яка також є складовою частиною кримознавчої бібліографії. Бібліографічний покажчик було значно доповнено у результаті перегляду провідних кримознавчих видань, що виходили за межами Криму (“Записки Одесского общества истории и древностей”, “Южные записки” та ін.). Вивчення особистих документів істориків-кримознавців, насамперед їх листування, дало можливість значно доповнити списки їх кримознавчих творів. Це допомогло в даному бібліографічному покажчику залучити до наукового обігу понад 6,5 тис. нових публікацій.

Проведена сімферопольським ученим-бібліографом скрупульозна робота уможливила вперше в історіографії відтворити й донести до широких кіл наукової громадськості повні бібліографічні списки ряду видатних істориків-кримознавців. Так, уперше опублікована повна бібліографія патріарха кримознавства Арсенія Маркевича, таких відомих краєзнавців Криму: О. Л. Берье-Делагарда, О. Г. Завадовського, Г. Е. Караулова, В. Х. Кондараки, Ф. Ф. Лашкова, К. К. Косцюшка-Валюжинича, В. В. Шкорпіла й багатьох інших дбайливців кримської історичної науки, чії імена були повернені А. А. Непомнящим із забуття.

Видання стало пам'яткою піонерам вивчення Криму — вченим Петербурзької Академії наук, мандрівникам, краєзнавцям-аматорам і історикам-професіоналам кінця ХІХ — початку ХХ ст., всім, хто зробив внесок в історико-етнографічне вивчення півдня України. Причому мова йде про більш ніж тисячу працівників на ниві пізнання Криму, велика частина яких до цього часу не була широко відома. Застосований автором принцип охоплення матеріалу, що включив дослідження опублікованої та рукописної спадщини всіх подвижників розвитку історичного краєзнавства Криму, є особливо важливим для бібліографічних посібників такого рівня. Відбір імен у довіднику обмежений історично 1783 і 1920 рр., що цілком виправдано. У 1783 р. Кримське ханство було захоплено Російською імперією і саме з цього часу, у зв'язку з перевлаштуванням життя в краї на європейський лад, з'явилася можливість його всебічного вивчення. Другою рубіжною датою став 1920 р., коли в Криму була остаточно встановлена радянська влада й почався принципово новий період історико-краєзнавчих досліджень.

Новизна використаної А. А. Непомнящим методології — насамперед в значному розширенні джерельної бази бібліографічного дослідження, залученої для відтворення повного репертуару наукових і популярних праць з історії та етнографії народів Криму. Нарівні із загальноприйнятими бібліографічними джерелами — покажчиками, списками праць учених — активно залучені раніше невідомі матеріали особистих архівних фондів істориків-кримознавців. При цьому вражає обсяг проведених автором архівних розвідок у 183 фондах 32 державних, відомчих архівах, фондах столичних і місцевих музеїв, відділах рукописів наукових бібліотек України, Російській Федерації, Вірменії. Завдяки цьому вдалося розширити відомі списки праць багатьох істориків (М. М. Бережкова, І. М. Березіна, О. О. Бобринського, М. І. Веселовського, П. І. Кеппена, Х. І. Кучук-Юа-

несова, І. А. Линниченка, А. О. Скальковського, Д. М. Струкова та ін.), а також збагатити перелік істориків-кримознавців новими іменами, виявити анонімні рукописи з історії Криму. Сам факт відображення в бібліографічному посібнику архівних документів у великій кількості є неординарним. Уперше бібліограф подав повні списки маловивчених бібліографічних джерел: записок мандрівників, путівників, обширний матеріал місцевої періодики.

Це науково-довідкове видання є істотним внеском у подальший розвиток етнографічного вивчення численних народів Криму. Значним досягненням роботи є наявність у книзі спеціального покажчика, де відображені публікації не тільки про етнічні групи, які й нині мешкають на півострові, але і про народи, що жили тут в античні і середньовічні часи. Тим самим автор продемонстрував, до Крим був поліетнічним на всіх етапах своєї історії.

Видання має і відповідно сучасним вимогам пошукові можливості. Основним є алфавітний покажчик, допоміжними служать іменний, географічний, предметно-тематичний і етнографічний покажчики. Довідник також має підготовлений уперше перелік періодичних видань, що виходили в Криму в XIX — на початку XX ст. Це, безумовно, буде сприяти подальшому розвитку вивчення кримської періодики й журналістики.

Подана А. А. Непомнящим повноцінна бібліографічна репрезентація історико-етнографічних досліджень Криму кінця XVIII — початку XX ст., відкриває нові можливості для об'єктивної оцінки напрямів, динаміки, масштабів, специфіки та наукового рівня вивчення Криму, подальшого дослідження його історії і культури. Покажчик став гідним внеском у національну бібліографію України.

В. О. ГОРБИК (Київ)

Г. Гаусман

УНИВЕРСИТЕТ І МІСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В ОДЕСІ,
1865—1917: СОЦІАЛЬНА І НАЦІОНАЛЬНА
САМООРГАНІЗАЦІЯ НА ПЕРИФЕРІЇ ЦАРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
Штутгарт, 1998. — 699 с.

G. Hausmann

UNIVERSITÄT UND STÄDTISCHE GESELLSCHAFT
IN ODESSA, 1865—1917: SOZIALE UND NATIONALE
SELBSTORGANISATION AN DER PERIPHERIE
DES ZARENREICHES
Stuttgart, 1998. — 699 s.

Основою книги, опублікованої у відомій серії “Джерела і дослідження з історії Східної Європи” (т. 49), слугує дисертація, що була виконана на філософському факультеті Кельнського університету у 1995 р. В ній — 7 розділів з додатком основних біографічних даних професорів і доцентів університету в Одесі за 1865—1917 рр. та покажчиком імен. Книга будується на широкому колі документів архівних закладів Києва, Одеси, Санкт-Петербурга. Перші два розділи мають вступний характер і торкаються пи-

ISSN 0130-5247. Укр. іст. журн., 2002, № 4

тань визначення міста як соціального простору та характеристики освічених верств населення, що є важливими для формування громадянського суспільства. У третьому — розглядаються інституційні основи утворення місцевої інтелігенції та питання заснування університету. У четвертому і п'ятому — досліджується діяльність університету, включно з аналізом соціально-етнічного складу студентів і професорів та їх соціальної активності. У шостому — йдеться про дві професійні академічні групи — лікарів і адвокатів, а у сьомому — висвітлюються питання національного, політичного і громадянського згуртування, впливу статусної боротьби в університетському середовищі на “освічене” чи “освічене і багате суспільство”.

В книзі детально досліджуються хід та мотиви дискусії у суспільстві та у державних колах щодо створення університету на півдні України. Справедливо зауважується, що заснування Новоросійського університету в Одесі мало на меті поліпшити інфраструктуру міста і регіону і одночасно швидше інтегрувати їх у Російську імперію (с. 87, 506). Саме держава виступала до Першої світової війни “монопольним агентом професіоналізації”, а університет в Одесі “сприяв експансії бюрократичного апарату” (с. 123). За допомогою державного регулювання планувалося “посилити дворянський характер університету”. До 1905 р. частка студентів дворянського походження становила від 40 до 50 %, далі вона зменшувалася. З 80-х рр. XIX ст. університет став каналом соціальної мобільності для вихідців з сімей міщан (дрібнобуржуазії). При дослідженні етноконфесійного складу студентів і професорів автор зіткнувся з “важкою джерельно-критичною ситуацією” — відсутністю повних статистичних даних. Та все ж певну його динаміку йому вдалося відтворити. Як і показати залежність вибору професії від соціального походження студентів.

Самостійний характер мають висновки автора щодо форм організації студентів. На його думку, серед студентів-росіян до початку XX ст. так і не виникло етнічних форм самоорганізації з політично-опозиційним спрямуванням, хоч саме вони залишалися провідною силою студентського руху (С. 139, 141). Неможливість створити свою власну опозицію під національним прапором, за припущення автора, “можливо, підсилювала революційну частину студентства” (с. 141). Українська національна ідея в Одесі не мала такого поширення, як в інших університетах України, але, за висновком автора, українська орієнтація певною мірою все ж відтворювалася як в інтелектуальному житті міста, так і серед частини студентів (с. 134). Цьому сприяв, зокрема, прихід до університету вихідців з духовенства.

Найбільшою активністю і радикальністю серед студентів наділені грузинські студенти. Пояснюється, що більшість з них походила із збіднілих дворянських родин і тому змінювала свої ідеологічні погляди, насамперед у напрямі соціал-демократичної орієнтації. Студенти з етнічних німців становили “малу меншість”, і автор дуже обережно формулює тезу про те, що вони не менш як до кінця XIX ст. переважно мали схильність до суддівської кар’єри або до професії вчителя (ст. 176). В книзі аналізується відомий культурний вплив університету Одеси на православні південнослов’янські народи Балканського регіону. Він оцінюється, з одного боку, як обмежений (через конкуренцію з вузами у Чернівцях і у Загребі), а з іншого, — як такий, що дістає позитивний відгук у міжнародних відносинах і до сьогодні. Цікаві факти наведені у книзі щодо легальних і нелегальних форм організації студентів та їх політичної активності. Характеризуючи політичні настрої студентів, автор зауважує, що вивчені ним архівні мате-

ріали не дозволили отримати остаточної уяви щодо їх змісту (с. 243). У боротьбі за корпоративні права студентів він вбачає і політичний аспект, але вважає, що останній не набув широкого розмаху. Більше того, після 1907 р. “агресивна та репресивна орієнтація” університету і органів влади міста вела до того, що студентський рух не зміг дійсно визначити по-новому своє ставлення до царизму (с. 245). Автор формулює тезу про те, що критерієм розмежування між “проавтократичним” та широким опозиційним табором серед студентів слугувало їх ставлення до єврейського питання (с. 249). А студенти неросіяни “усвідомлювали в зростаючій мірі царське панування як російське панування” (с. 250).

Змістовними є факти щодо визначення ролі факультетів та характеристики професорського складу і його діяльності в університеті. Найвищий авторитет в університеті, як доводить автор, здобув фізико-математичний факультет, на якому працювали відомі вчені-природознавці з Санкт-Петербурга, Москви, Казані. Вони прийшли у цей заклад як представники нового світогляду і нової наукової генерації і саме вони створили “ефективний образ університету в історіографії” (с. 285). Серед них — знамениті вчені І. М. Сеченов, і І. І. Мечников. В Одесі вони сподівались отримати відносно безперешкодні можливості для своєї діяльності. Підкреслюється сильний вплив Московського університету на історико-філологічний факультет у 80—90-ті рр., а також на складну кадрову ситуацію на юридичному факультеті, у зв’язку з чим вакантні місця займалися лише за формальною ознакою наявного наукового ступеня, але без відповідної кваліфікації. Це зумовило те, що за своїм реноме юридичний факультет знаходився далеко позаду Київського університету (ст. 280). Автор виділяє і аналізує дві групи професорів в університеті: одна з них сформувалася на місцевій основі, друга — представляла “новоросійську (або московську) партію”. Між ними точилася боротьба за вплив в університеті, в якій виражався аспект боротьби за владу між провінційним містом і столицею. Зазначається, що фокусом конфлікту між обома групами стали єврейські студенти, які підтримували столичну групу (с. 327). “Московська партія” мала більш сильне дворянське підґрунтя і більш високий етнічний російський компонент. Через її дворянський лібералізм “контроль за студентами не виконувався чи ледве виконувався” (ст. 326). За висновком автора, з кінця XIX ст. професори з українців (у тому числі зрусифікованих) та з представників інших національних меншин належали “майже виключно” до “прогресивних професорів” (с. 330). Разом з тим висвітлюються націоналістичні прояви політики в Одеському університеті, зокрема антипольського та антиєврейського характеру, що призводили до загострення конфліктів у середовищі професорів. Останнє слугує підтвердженням тези про те, що боротьба у професорському середовищі точилася “переважно на спинах етнічних меншин” (с. 322, 323). Принциповим є висновок, що масовому вторгненню держави в університетське середовище (1881 р. і після 1907 р.) не протистояв одностайний колегіальний протест професорів з причини їх слабкості (с. 335). Певні факти і спостереження пов’язані з аналізом мотивації до професорської кар’єри та буденного життєвого стилю професорів. Зазначається, що “столичним професорам” загрожувала соціальна ізоляція, оскільки вони прийшли “зі сторони”, а професори з місцевих вихідців краще укорінялись у місті.

Аналіз професійної підготовки лікарів і адвокатів та їх діяльності показав, що серед них домінували євреї, переважно з Одеси і регіону. Вони були краще за інших інтегровані у міське суспільство. Автор доводить, що державна політика, економічна відсталість імперії, етноконфесійні обме-

ження дуже шкодили розвитку адвокатської професії в Одесі (с. 376). Значна увага приділяється в книзі проблемі соціальної мобільності євреїв. Одеса, як відомо, була важливим центром формування єврейського національного руху. Досліджується боротьба у єврейському середовищі між “сіоністами” та “асиміляціоністами”, в якій останні отримали перемогу. Доводиться, що єврейська община в акультурованих верствах населення “отримала славу особливої прогресивності”, а її члени першими стали використовувати російську мову у приватній сфері і тим самим сприяли своїй русифікації (с. 442). Наголошується і на тому, що єврейські погроми були також причиною розвитку сіоністського руху в Одесі.

У заключному розділі робиться спроба відобразити соціальний інтеграційний процес у національних рухах та в “російське суспільство більшості”. Автор підкреслює, що культурні ресурси в Одесі з середини XIX ст. постійно збільшувались і були необхідні для формування нових соціальних ідентичностей. Досліджується організація і діяльність клубів, професійних об’єднань, створеного у 1897 р. “літературно-художнього об’єднання”, яке стало вирішальним “ліберальним резервуаром” перед 1905 р. Університет вносив свій вклад у створення нового міського суспільства. Стверджується теза про те, що керівники польського і українського руху, професура фізмату і частково історико-філологічного факультету, а також представники художньої інтелігенції усупільнилися з кінця XIX ст. у міську культурну еліту Одеси і протистояли “особам світської влади”, що формувалася з місцевої бюрократії, купецтва і частини професорів (с. 504). Серйозне поле конфлікту в Одесі, на думку автора, лежало між соціальними групами-носіями російського націоналізму і акультурованими євреями, як важливішою і чисельно зростаючою групою створюваного ліберального суспільства, котра симпатизувала сіонізму (с. 505). Вважається, що широкого соціального закріплення російського націоналізму в Одесі не відбулося, але він знаходив підтримку в різних соціальних групах населення. Серед студентів лише малі групи примкнули до проавтократичного і російсько-націоналістичного напрямку. Більшість же університетської ради у кінці XIX ст. мала політично консервативну і проросійську орієнтацію (с. 432). Однією з ключових тез є теза про те, що існує протистояння між державою і суспільством перекривалося в Одесі російсько-єврейським антагонізмом (с. 519). Конфлікти між росіянами та євреями, між місцевою бюрократією і ліберально налаштованим суспільством генерувалися обопільно. Спроба отримати владу в Одесі з боку ліберального табору була невдалою, зокрема в зв’язку з його “надто обмеженими” культурними і соціальними ресурсами. Поразка революції 1905—1907 рр. привела в Одесі до того, що міська влада стала bastionом “правого табору” (с. 479). За висновком автора, Одеська міська дума не змогла стати центром політичного формування місцевого суспільства (с. 484). Царизмові вдалося забезпечити на місцевому рівні “лояльність за меншою мірою частини людей з освітою і стабілізувати на певний час своє панування”. Справедливо зазначається, що сильне гноблення будь-якої опозиційної діяльності в одеському міському середовищі посилювало в ньому “бажання чи схильність до неополітичного спілкування”. Стверджується також, що в Росії не існувало сильної буржуазії і до того ж вона була “антинаціональною” (с. 500). Єдності міського суспільства не спостерігалось, воно було розшароване по станах (с. 383).

В цілому авторіві вдалося визначити головні труднощі з точки зору можливого формування громадянського суспільства в Одесі. Легальні можливості для його формування обмежувалися державою. На заваді стояв також неоднорідний етноконфесійний склад населення.

В своєму дослідженні сам автор справедливо вказав на певний брак джерельних матеріалів, особливо це стосується більш точного визначення етноконфесійного складу і політичних настроїв студентів та необхідності їх порівняльного вивчення на прикладі різних університетів, уточнення профілю російських монархічних сил, соціальної мобільності євреїв та ін. Певною мірою це позначилося на викладенні матеріалу. В книзі зустрічаються і деякі суперечності. Але це не знижує високого рівня і значення такої важливої і об'ємної праці.

На закінчення відзначимо, що рецензована книга є першим вагомим зарубіжним виданням про університет і міське суспільство в Одесі. Знаменно, що вона була представлена автором на четвертому конгресі українців, який проходив в Одеському університеті у 1999 р. Одеський університет має серйозний рейтинг серед університетів у Європі і у світовому вимірі, і дуже приємно, що він привертає увагу до своєї історії у дослідників за рубежом. Без сумніву, означена праця — успіх її автора.

М. А. ШЕВЧУК (Одеса)

С. Білокінь

МАСОВИЙ ТЕРОР ЯК ЗАСІБ ДЕРЖАВНОГО
УПРАВЛІННЯ В СРСР (1917—1941 рр.)

Джерелознавче дослідження

К., 1999. — 446 с.

Автор рецензованої праці С. І. Білокінь — провідний спеціаліст Інституту історії НАН України. До цієї своєї ґрунтовної книги він ішов багато років, послідовно вивчаючи висвітлюючи не сам масовий терор, а окремі ланки механізму, технології комуністичного терору.

Прикметно, що це джерелознавче дослідження побачило світ під титулом таких знаних і найавторитетніших наукових установ і громадських організацій Української держави, як НАН України, Інститут історії України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Всеукраїнське товариство політв'язнів і репресованих, Київське наукове товариство ім. Петра Могили. Лаконічне, водночас змістовне та вражаюче переднє слово написав академік Іван Дзюба.

Використовуючи неприступний раніше та унікальний за своїм змістом архівний матеріал, широке коло спогадів та інших джерел, С. Білокінь не просто показує масовий терор комуністичного режиму сталінської епохи. Він уперше реконструює на основі сучасного світобачення механізм масового терору в СРСР, УРСР.

Дослідник не лише простежує всі гвинтики й важелі цього небаченого ще в людській історії механізму (технології) терору. При цьому він показує особливості його дії в різних соціальних та професійних сферах суспільства.

Це дало можливість, у свою чергу, висвітлити наслідки цієї дії для особистих доль безлічі людей та для структури і якості українського суспільства в цілому, що зримо відчувається навіть тепер, коли люди часто бояться когось і чогось, тому просто мовчать, до пори, до часу вичікують.

Найстрашніше, що в книзі є, це самі документи історії, ширі голоси екзальтованих механіків масових убивств. Однак С. Білокінь не пропагандист чи викривач, який обмежується часом показом документів. Він не прагне справити враження на читача. Насамперед його мета — з'ясувати сутність великих історичних процесів, їх рушійні сили та безпосередні, а ще більше — далекосяжні наслідки. Тому вдається до тонких аналітичних процедур. Як кажуть, “на очах” у читачів демонструє, обговорює, піддає перевірці самі документи, зіставляє і скоординує їх. Важливо, що власні інтерпретації співвідносить з інтерпретаціями інших досліджень.

Власне, це звичайна практика, як говорять, справжньої науки. Але праця С. Білокіня з такими його підходами і викликає особливу довіру, виглядає надто об'єктивно і переконливо.

Принадно відзначимо, що фактично зміст і характер книги виходять за межі авторського жанрового самовизначення (джерелознавче дослідження). Бо це праця з вагомими елементами політології та історіографії. Важливу частину її змісту становить величезна кількість джерел, їх всебічна “регламентація”, докладна, детальна реконструкція за ними структури жажливих репресивних установ, нелюдського режиму, карикатурного слідства, дикого тюремного побуту та ін.

Як ні в жодному дослідженні, в книзі подано надзвичайно широкий загальноісторичний контекст, поєднаний з історіософським осмисленням соціальної і культурної катастрофи на “одній шостій” світу першої половини ХХ ст.

На наш погляд, оптимальною, а водночас оригінальною є структура книги: передне слово, вступ, три розділи, 40 підрозділів, висновки, додаток, література, іменний покажчик. Наведено до півсотні відбитків документів, фотоілюстрацій, таблиць.

У вступі (с. 10—92) проаналізовано соціальний статус джерельної бази, розкрито джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВД, справи інших типів, подано начерк радянської цензури, перегляд літератури.

У першому розділі (с. 93—180) йдеться про владу й механіку державного масового терору: період чрезвычайок, соціальний портрет чекістів, Лук'янівська в'язниця, Соловки, три точки зору (аналіз, логіка і пізнання з висоти орлиних крил, з вершини степової могили, з лисячої нори). Автор вдається насамперед до першої, як найширшого погляду у вселюдській історії, що дозволяє побачити, як більшовики планово керували репресіями. Регіони мали виконати “ліміти”, тобто встановлені “плани” з “ворогів народу”. Далі розкрито такі питання: більшовики й статистика, поділ суспільства, добір людей для майбутнього суспільства, ліквідаційні класифікації.

Окремий, другий розділ (с. 181—208) присвячено показу формування управлінчої інформаційної системи. В ньому дістали відображення переписи населення в інтересах влади і проблеми джерелознавства, анкетування, обліки, паспортизація, недосконалість радянських реєстрацій.

Найбільшим за обсягом є третій розділ (с. 209—345) про застосування управлінчої інформаційної системи. Це — про роль партії в масовому терорі, допоміжні мережі, боротьбу проти партійних конкурентів, планомірність чисток, механізм нищення кадрових військових, поміщицтва, членів Центральної Ради, селянства, духівництва. Окремо показана діявольська жорстокість, зміна курсу (тобто різні акценти в терорі — знищення старих більшовиків, потім — чекістів і т.д.), дається оцінка сталінського перевороту, розкрито такі питання, як неформальні групи в партії та ЧК, організований характер терору, чистка НКВД, зовнішня операція після “зміни

курсу”, екскурс у історію й історію науки евгеніки, евгенічний аспект проблеми, що таке “єдиний радянський народ”? Щодо останнього, то дослідник проаналізував ідеологічну основу марксистсько-ленінського вчення, спрямованого на формування нового типу людей — будівників комунізму. Це передбачало ліквідацію тієї частини населення, що не входило до даної категорії. Різними засобами було створено інформаційну систему даних про підвладне населення. Після цього політбюро ЦК ВКП(б) визначало для кожної республіки, краю та області ліміти на ліквідацію (1 категорія) і заслання (2 категорія) громадян.

Стає вкрай моторошно, коли зустрічаєш цифру московських дослідників, підтверджену українськими: терору зазнали понад 110 (110,7) мільйонів чоловік.

На схилі віку, вже відходячи від справ, у своїх “Мемуарах” А. Авторханов писав: “Идеологическая машина ЦК — машина, бесподобная, вездесущая, неотступная, назойливая и результативная по силе разложения и пленения человеческой психики. Ее работой разрушения и созидания, действия и противодействия, информации и дезинформации насыщена жизнь каждого советского человека, начиная с дворника и кончая академиком. Эту машину можно и нужно ненавидеть, но нельзя не удивляться виртуозному мастерству ее организованной, систематической, научно разработанной лжи” (Франкфурт-на-Майне, 1983. — С. 177).

Михайло Ромененко, який пройшов Соловки і дивом уцілів, потім відзначив: “Кто хочет досконально изучить политику и методы большевизма, тому полезнее всего сесть, хотя бы на год, в концлагерь. Год практического изучения дает больше, чем двадцать лет долбежки в институте Маркса-Энгельса-Ленина-Сталина... Концлагерь — это оголенный большевизм под микроскопом”. Інший соловчанин М. Н. Никонов-Сморозин ще в 1938 р., уже за кордоном, висловився так само: “В подвалах ГПУ и лагерях можно видеть Советскую власть без маски, и всякий побывавший в лагерях, уже твердо знает, что из себя эта власть представляет!”

С. Білокінь приходить до одного з багатьох вбивчих “висновків”: ленінський період “цієї країни” характеризується брутальним знищенням будь-яких правових уявлень і норм. Раднарком ліквідував усе старе законодавство, цивільне й кримінальне, а також усі судові й адміністративні органи, що їх здійснювали. Країною прокотилася хвиля грабунків, убивств і насильства місцевих ЧК, “трибуналів” і “трійок”. Вони керувалися ленінськими декретами та “революційною свідомістю” покидьків суспільства, кримінальників та бузувірів, визнаних “соціально близьким” елементом. Що вже говорити про вдосконалення цієї системи вірним його соратникам Й. Сталінім та його поплічників?! З’являються ще й “двійки”, Особлива нарада, розкуркулення і т.д. і т.п.

У висновках, правда, занадто лаконічних (с. 345), автор сформулював кілька важливих тез: державна політика мала протиукраїнський характер; проводила її комуністична партія, яка досягла поставленої мети — знищила частину населення, тому це організація злочинна; життя показало нежиттєздатність створеної більшовиками системи; українці, інші народи колишнього СРСР зазнали Катастрофи. Як колись на руїнах Римської імперії, усім заправляють варвари. Нинішня криміналізація верхів і безпорадність низів — прямий наслідок нищення людської субстанції.

На думку С. Білоконя, з якою важко не погодитися, настав крайній час рятувати нашу віру, мову, культуру, нашу націю.

З провідною думкою монографії, як із багатьма іншими висновками автора, кореспондуються, зокрема, думки тих, кому вдалося вціліти в комуністичному пеклі, наприклад, про те, що в СРСР кров лилася рівно стільки часу і таким потоком, як це потрібно було для політики.

Все це має бути серйозною пересторогою для сучасників. Чи не тому і С. Білокінь в останньому рядку книги пише, що йому тільки б не хотілося, щоб його розробку хтось використав як підручник для здійснення нового тоталітарного режиму (с. 345). Отакі можливі наслідки нашої непробудної благодущності і лінощів.

На завершення відзначимо високий рівень книги, ґрунтовну розробку в ній теми, її глибоку патріотичну спрямованість. Книга — гідний пам'ятник загиблим і живим борцям за нашу волю, за рідну Україну для всіх, хто вважає її своєю Батьківщиною.

В. П. ШКВАРЕЦЬ (Миколаїв), М. М. ШИТЮК (Миколаїв)

Ю. І. Шаповал

**УКРАЇНА ХХ СТОЛІТТЯ: ОСОБИ ТА ПОДІЇ
В КОНТЕКСТІ ВАЖКОЇ ІСТОРІЇ**

К. — Генеза. — 2001. — 559 с.

Ім'я автора рецензованої праці відоме не лише в колі істориків-професіоналів. Дослідницькі та громадські проекти, публікації Ю. І. Шаповала — численні, сміливі і в той же час глибокі і змістовні. Останні півтора десятиліття вони значною мірою стимулювали прогрес у розвитку і вивченні політичної історії України зокрема та пострадянського простору взагалі. Творчі інтереси і багаторічна дружба пов'язують його з багатьма колегами з США, Німеччини, Росії, Франції, Польщі та інших країн.

Поява нової книги Ю. Шаповала "Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії" свідчить, що автора не залишає прагнення зрозуміти "стежки і меандри її народу в останні сто років" (с. 9). Йдеться про незнищенність державницької ідеї України. Ця ідея мала різний вигляд: політична автономія в межах федеративного зв'язку з Росією (Центральна Рада), Українська Народна Республіка як суверенна незалежна держава. Автор займає громадянську позицію стосовно ставлення як до недалекого минулого України, так і до її майбутнього. Він закликає до того, щоб, осмислюючи власну історію і не відокремлюючи її від загальної історії Європи, ми нарешті перестали бути своєрідним Тягни-штовхаєм. Щоб врешті-решт з'ясували, що ж робити, з власним минулим і з чим іти в майбутнє: з ідеологією УРСР чи УНР? З тим і з іншим водночас? А може, взагалі без того і без іншого? Зрозуміло, що останнє неможливе.

Ю. Шаповал обрав власний шлях пошуку відповіді на питання про життєздатність сучасного українського державницького проекту. Не можна не погодитися з авторською думкою про те, що "колапс Радянського Союзу у 1991 році не ознаменував краху комунізму у тому вигляді, як це зображував дехто з аналітиків у нас і за кордоном" (с. 10). Пануючою серед авторських думок є думка про те, що з формальним падінням комунізму в Україні моральна травма суспільства все ще не подолана і "важка історія" залишається реальністю сьогодення. Це відбувається тому, що со-

ціальний “експеримент за комуністичних часів мав для України не просто значні, а фатальні наслідки” (с. 10). Як зазначає автор, саме це його підштовхнуло до написання рецензованої книги.

Вельми важливим, на мій погляд, буде підкреслити і приєднатися до авторської позиції, коли Ю. Шаповал пише: “Я не прихильник тези про “переваги” неприємностей українців у добу комуністичного панування перед неприємностями інших народів...” Життєво важливим для України у наш час є деконструювання політико-ідеологічних міфів та об’єктивне осмислення наслідків комуністичного минулого у суспільній свідомості. Можна розраховувати, що сама ідея комунізму відіме, бо не витримала випробування часом. Але це не означає, що не слід досліджувати, переосмислювати історію комуністичного минулого. І як пише автор, не треба бути пророком, аби передрікати негативні наслідки історичної “амнезії”.

Автор розділив працю на чотири частини (“Таїна архівів”, “Людина в історії”, “Для чого пишуть про репресії”, “Телеісторія”). Основний зміст книги присвячено політичному терору 20—70-х рр., голодомору 1932—1933-х рр., державній більшовицькій політиці щодо євреїв, щодо Української автокефальної православної церкви (УАПЦ); з документальною скрупульозністю простежено процес входження західноукраїнських земель до складу “Великої України” у 1939 р. Жвавий інтерес викликає розвідка про комуністичну цензуру в Україні, а також спроба автора виявити мотиви, обставини виникнення і наслідків “закритої доповіді” М. С. Хрущова на XX з’їзді КПРС. Ю. І. Шаповал репрезентує матеріали зі збірника своїх колег, які співзвучно з лінією автора представляють документи та державні акти періоду 60—70-х рр. Української РСР.

Автор подає на суд читача унікальні документи, серед яких стенограма зустрічі Сталіна з групою українських письменників у Москві, яка відбулася у ЦК ВКП(б) 12 лютого 1929 р. (її було означено радянськими істориками лише ремаркою у біографічній хроніці Сталіна за 1929 р.). У книзі оприлюднено ще чимало унікальних документів і матеріалів. Мовою вперше викладених документів автор, зокрема, свідчить, що державне грошове забезпечення провокаторів серед церковних діячів, цілеспрямована діяльність органів ГПУ мали на меті не лише дискредитацію українського православ’я, а й фізичне знищення представників української інтелігенції.

Так, стенограма допиту від 17 березня 1930 р. починається із заяви В. Чехівського: “Вчора, 16 березня, помилково зрозумівши три питання прокуратури, я й помилково дав три відповіді. Тепер я ці три відповіді виправляю”. “Важко сказати, — пише автор, — що саме з ним робили, які методи шантажу і впливу застосовували в ніч з 16 на 17 березня, але є всі підстави стверджувати, що він був остаточно зламаний” (с. 136).

XX століття можна без перебільшення назвати жертвовним. Самопожертвування здійснювалося в ім’я великих, але духовно відчужених від людини цілей, коли особисте існування поглиналося державою, а привласнення чужої волі було основою державного і суспільного буття. На стор. 35 читаємо свідчення в’язня табору: “Я все-таки піддався провокації, повірив наполегливим запевненням слідчого про те, що ... цього вимагають інтереси партії і Радвлди. Нині я цілком усвідомив увесь розмах цієї справи, ненавиджу себе за малодушність і наївність...” Автор, спираючись на маловідомі факти, відтворює невідворотний тиск системи, яка гнітить, чавить, поглинає усе на своєму шляху, він відображає калейдоскоп подій та їхнє ідеологічне висвітлення, виявляє розходження між очікуваннями та сподіваннями і тим, що реально постає.

Вельми цікавим є авторський погляд на “закриту доповідь М. Хрушова на XX з’їзді КПРС”. Він говорить, що політичну біографію Хрушова, “фрагменти його життя та діяльності слід вибудовувати у цілісну картину...” (с. 253). Подаються протилежні точки зору щодо згаданого виступу М. Хрушова. Автор наводить слова Л. Кагановича: “...Сам Хрушов за 5 місяців до з’їзду виступив і говорив про Леніна і Сталіна як про великих наших керівників, що забезпечили нам перемогу. Всього за 5 місяців до з’їзду!.. Ми говорили, що Сталін — великий продовжувач Леніна. Потім раптом поставили питання про Сталіна. Не всі можуть сприйняти...” (С. 256).

Відомо, що сам культ особи, яка править у державі, призводить до за-напащення ідеї особистості. І ХХ ст. набуло у цьому сенсі вражаючого розмаху. Історія свідчить, що для подолання такого культу знадобилося не менше зусиль і років, ніж для його створення. Зауважимо, що культ особи має принаймні два аспекти: з одного боку, люди прагнуть підняти себе на хвилі культу, а з іншого, — вони нігілюють цим власну особистість. Так, на сторінці 257 читаємо про М. Хрушова: “Хороший” Ленін і “поганый” Сталін, прекрасна комуністична ідея та її злочинні перекручення” — ця схема відбивала... його кон’юнктурні політичні розрахунки”. На думку Ю. Шаповала, ця сумнівна схема й дозволила М. С. Хрушову “успішно діяти як політичному прагматику, що вів боротьбу за зміцнення свого особистого політичного впливу у післясталінській ієрархії”.

У монографії висвітлюються історичні постаті та їх життєписи. Зокрема, йдеться про К. І. Осьмака — президента Української головної визвольної ради (УГВР), про якого дотепер навіть у спеціальній довідковій літературі відсутня докладна біографічна інформація. З’ясовуються “білі плями” у біографії Ю. О. Бачинського.

Як історик за фахом і як педагог не можу обійти таку грань книги, як ставлення до навчання та виховання на матеріалі історії. Тільки політичною зумовленістю та непрофесійністю можна, на думку автора, пояснити ті існуючі в підручниках свідчення, які є фантомами, а не фактами історичного минулого. Автор викриває подвійний стандарт, який ще часом має місце в українських підручниках. Його не можна передати чи сприйняти як відображення різних точок зору в науці та суспільстві. Автор здійснює влучний аналіз викладу історичних подій в підручниках з історії. Зокрема, йдеться про найразючішу зміну у переосмисленні тоталітарного минулого. Поряд із цим Ю. Шаповал вказує на спроби “декого з авторів досягти певного компромісу... доповнити занадто оптимістичні судження... із комуністичних підручників дозволивим тепер “негативом” (с. 404), підкреслює приклади персоніфікації історичних процесів. Намагається “шукати паростки нових підходів до тяжкого минулого в сучасних українських підручниках” (с. 413).

Рецензована книга має і певні недоліки, а один з головних — це дуже широке коло обговорюваних тем. Втім, це окрема думка рецензента, а хтось, безумовно, сприйме це як позитив.

Наважусь також дати рекомендацію: книга могла би бути своєрідною хрестоматією при вивченні курсу історії України ХХ ст. Це зумовлено нагальною потребою сучасного культурно-історичного періоду в утвердженні нового, гуманістичного світогляду громадян, молоді зокрема; переходу на позиції загальноцивілізованого мислення; формуванням плюралістичних підходів і толерантності, відмовою від хибних практик державництва, які доведені історією нещодавнього минулого. Рецензована книга дає мо-

жливність зреалізувати актуальну педагогічну мету — навчання і виховання громадянина незалежної України.

Перелік висвітлених проблем свідчить, що автор порушує теми, котрі об'єднані досить важливим другим планом, який простежується протягом усіх сторінок книги. Складена автором навмисно як мозаїка з метою охоплення різноманітних тем, сюжетів та періодів думка послідовно повертається до одного й того ж ключового моменту: вчинку особи в історії.

Є всі підстави зробити висновок: дослідження Ю. Шаповала — новий крок у науковій біографії автора. Воно буде корисним всім, хто на професійному чи аматорському рівні цікавиться історією України.

О. О. ТРАВЕРСЕ (Київ)

В. Г. Сарбей, Л. Г. Москвич

АКАДЕМІК УАН ОРЕСТ ІВАНОВИЧ ЛЕВИЦЬКИЙ
(1848—1922 рр.). ЖИТТЄПИС, БІБЛІОГРАФІЯ
ЙОГО ПРАЦЬ І ПРАЦЬ ПРО НЬОГО

К., 1998. — 151 с.

Якщо пригадати драматичні події не такого вже й далекого минулого, пов'язані зі спробами в умовах комуністично-тоталітарного режиму повною мірою розкрити заслуги академіка О. І. Левицького перед своїм народом, своєю Батьківщиною, то вихід у світ цієї книжки можна вважати торжеством історичної справедливості. Справді, ще на початку 1970 р. В. Г. Сарбей і Л. Г. Москвич, віднайшовши відповідні архівні документи, офіційно звернулися до керівництва республіканської Академії наук та Інституту історії за дозволом публічно розповісти про те, що радянською історіографією обходилося повним мовчанням. Йшлося про фактичне (1919—1921 рр.) і офіційне (1922 р.) президентство О. І. Левицького в Українській академії наук.

Однак науковцям ходу не дали, а їхню доповідну записку поклали у довгий ящик. Більше того, надто ретельні пошукачі історичної правди самі зазнали репресій, коли незабаром настали похмурі часи так званої “маланчуківщини”. Л. Г. Москвич одержала наказ припинити підготовку кандидатської дисертації “Історичні погляди О. І. Левицького”, оскільки її тему було визнано не актуальною, а В. Г. Сарбею затримали присудження докторського ступеня за вже захищену дисертацію, піддавши його на сторінках “Комуніста України” різкій критиці за “націоналістичні збочення”.

Минуло ще півтора десятка років, і ті самі науковці, скориставшись гласністю, проголошеною горбачовською “перебудовою”, знову настирливо стали добиватися гідного вшанування пам'яті академіка О. І. Левицького, як видатного історика-народознавця та правознавця і як одного з головних фундаторів УАН. На цей раз тим самим ініціаторам гідного вшанування було дане “добро” на публікації про О. І. Левицького у пресі та на розробку заходів щодо упорядкування його могили у селі Митлашівка Драбівського району Черкаської області.

З того часу Президія Академії наук України вже прийняла дві постанови (у 1988 і 1998 рр.) на вшанування одного з своїх президентів. На ака-

демічному будинку з'явилася меморіальна дошка, яка засвідчує факт президентства О. І. Левицького, а на його могилі споруджено гранітний пам'ятник. У день 150-річчя від дня народження О. І. Левицького 25 грудня 1998 р. делегація від НАН України у складі віце-президента академіка І. Ф. Кураса, докторів історичних наук В. Г. Сарбея і В. С. Чишка взяла участь у масовій громадській панахиді біля тепер широко ушанованої могили.

Звичайно, вже зроблено чимало на виконання вищезазначених постанов. Та й далі, напевно, продовжуватимуться заходи щодо якнайширшої популяризації біографії вченого-патріота і його безсмертної творчої спадщини. Одне з першочергових завдань — перевидання кількох його збірок науково-популярних нарисів з побутової історії України часів Гетьманщини XVII—XVIII ст. А поки що порадіймо тому втішному факту, що майже тридцятирічні домагання В. Г. Сарбея і Л. Г. Москвич завершилися виданням їх ґрунтовної праці на пошану 150-річчя від дня народження О. І. Левицького. Тут уперше так докладно, як ніколи раніше, на основі першоджерельних документальних матеріалів, видобутих авторами з кількох архівосховищ, висвітлено біографію ученого-патріота.

До початку 1999 р. доведена упорядкована авторами бібліографія публікацій творів О. І. Левицького і праць про нього. Заінтересовані читачі та вчені-дослідники одержали точний, вивірений компас для орієнтації у безбрежному морі левицькіани. (Хоч не обійшлося без деяких огріхів: найновіша праця про О. І. Левицького у “Літературній Україні” від 7 січня 1999 р. помилково позначена датою 24 грудня).

В упорядкованому В. Г. Сарбеєм і Л. Г. Москвич бібліографічному покажчику взято на облік понад 200 праць О. І. Левицького. Всі вони відображають історію України XVII—XIX ст.

Вперше подано перелік 16 псевдонімів О. І. Левицького, що, можливо, у майбутньому допоможе віднайти ще якусь належну його перу працю. Обнадіння ж успіхом у цій справі можна побачити на с. 106 книги В. Г. Сарбея і Л. Г. Москвич у бібліографічній позиції, позначеній так: “Прохання О. Левицького не виявляти його участі в роботі часопису “Зоря”, оскільки він перебуває на державній службі”. — Зоря, 1881, № 1. — С. 18. Значимо певну редакційну двозначність цього формулювання, якому до того ж місце не в розділі “Література про життя і діяльність О. І. Левицького”, а у розділі “Друковані праці О. І. Левицького”, де багатозначною для вдумливих дослідників виявляється прогалина щодо 1881 р., не позначена жодною публікацією. Отож, невідомі дані щодо авторства праці О. І. Левицького можна виявити шляхом аналізу їх змісту та авторського стилю серед опублікованих без підпису матеріалів українсько-галицької преси за вказані роки.

Щоправда, вже й опублікований друкований творчий доробок О. І. Левицького не тільки розкривав маловідомі сторінки історії України, а й прислужувався справі виховання масової української національної самосвідомості. Біографічний нарис про О. І. Левицького, який займає більшу частину рецензованої книги, доводить, що й сам учений протягом усього свого життя перебував у центрі різноманітних подій українського національного руху, за що переслідувався як царськими, так і радянськими російсько-імперськими властями. Вже в останні роки існування Російської імперії, підтримуюча царський режим преса організувала брудну кампанію на своїх шпальтах, звинувачуючи вченого-патріота у “мазепенській пропаганді”.

Мабуть, не могла й радянська влада простити О. І. Левицькому його активної громадської та державницької діяльності в період національно-визвольних змагань в Україні 1917—1918 рр. Очевидно, незручно було керівникам радянської влади в Україні, які публічно задекларували своє поважне ставлення до новоутвореної Української академії наук, усунути від керівництва нею О. І. Левицького — людини з найвищим рівнем української національної самосвідомості, але, щоб тримати його в жорстких політичних шорах, вони влаштовували періодично, як сказали б сьогодні, застрашувальні “наїзди” на академіка, робили труси в його квартирі, заарештовували і ув’язнювали членів його родини, конфісковували рукописи праць.

Про все це і багато-багато іншого, цікавого й вражаючого докладно, з цитуванням відповідних документів, розповідається у біографічному нарисі. Строго за архівними першоджерелами ідуть автори, розповідаючи про обставини останнього виїзду О. І. Левицького з Києва на Полтавщину (тепер це район Черкащини), де він і закінчив 9 травня 1922 р. свій славетний і тернистий життєвий шлях. А втім, ця подія таїть у собі чимало загадкового: чи був це активний протест проти причіпок тоталітарних властей, чи прагнення пересидіти у досить глухому селі численні негаразди, які зачепили як матеріальне, так і духовне життя всього населення України, а надто її національно свідомої інтелігенції, чи, може, це було звичайне бажання дуже змороної і не дуже здорової літньої людини підлікуватися сільською тишею і просто відпочити після багатьох років безперервної напруженої громадської і творчої, наукової і науково-організаторської праці.

С. З. ЗАРЕМБА (Київ)

